

МІСІЯ ЦЕРКВИ
В ПІСЛЯВОЄННІЙ
ПЕРСПЕКТИВІ УКРАЇНИ

МІСЯ ЦЕРКВИ В ПІСЛЯВОЄННІЙ ПЕРСПЕКТИВІ УКРАЇНИ

«ДУХ І ЛІТЕРА»
2024

УДК 27-662:316.4(477)
М651

М651 Місія Церкви в післявоєнній перспективі України / Упорядник прот. В. Вакін — К.: «ДУХ І ЛІТЕРА», 2024. — 336 с. (Серія «Українські богословські студії»).

ISBN 978-617-8445-25-6

Незмінна місія Церкви Христової упродовж своєї історії полягає у тому, щоб являти світу істину Божественної любові, освячувати усі сфери життя і служіння людини, бути з нею і відповідати на її потреби. У післявоєнній перспективі України одним із першочергових завдань для Церкви є підтримка та допомога людям пережити ті втрати і страждання, які війна принесла в їхні родини, лікувати рани душі і тіла.

У пропонованій до уваги читачів колективній монографії розглядаються шляхи подолання внутрішніх та зовнішніх розколів, питання літургійної ідентичності, а також ролі Церкви у духовному і соціальному розвитку країни. Також увага приділяється критичному осмисленню ідеологічних викривлень, таких як «руській мір», та їх загрози християнському світогляду.

Книга стане корисною для широкого кола осіб зацікавлених у сфері богослів'я, релігієзнавства, історії церкви та небайдужих до пошуку шляхів духовного преображення та вдосконалення.

УДК 27-662:316.4(477)

Редакційна колегія

Головний редактор — прот. Володимир Вакін, кандидат богословських наук, доцент, ректор Волинської православної богословської академії.

Заступник головного редактора — прот. Владислав Фультес, доктор філософії, доцент, проректор з наукової роботи Волинської православної богословської академії.

Члени редакційної колегії:

прот. Ігор Скиба, к.іст.н., доц.; прот. Василь Лозовицький, к.б.н., доц.; прот. Миколай Цап'юк, к.б.н., доц.; прот. Олександр Хорошко, к.б.н., доц.; свящ. Андрій Хром'як, к.б.н.; Головей Вікторія Юрївна, д.ф.н., проф.; Кучерепа Микола Михайлович, к.іст.н., проф.

Колективна монографія.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Волинської православної богословської академії
(Протокол № 4 від 19.12.2024).

Видання здійснено за підтримки Renovabis.

ISBN 978-617-8445-25-6

© «ДУХ І ЛІТЕРА», 2024
© Волинська православна
богословська академія, 2024

ЗМІСТ

Релігійні та соціально-політичні важелі зцілення українського суспільства

Світлана Ганаба

**Етика екологічної відповідальності як прояв турботи
про майбутнє людства 11**

архімандрит Кирило Говорун

**Кризи у світовому Православ'ї
та шлях виходу з них через покуту 20**

Оксана Горкуша

**Український світ як Ойкумена: завдання та умова
артикуляції християнського дискурсу 26**

Світлана Лозниця

**Військова інтервенція та воля до миру:
проекти об'єднаної Європи задля утвердження миру 45**

священник Василь Рудейко

Самостійність української літургійної традиції 63

Геннадій Христокін

**Відкрите православ'я як чинник суспільних
перетворень України 72**

Сергій Шумило

**«Русській мір» московського патріарха Кіріла
як апологія антихристиянства 87**

протоієрей Юрій Щурко

**Роль Церков в утвердженні справедливого
миру в Україні 114**

Edward Skubisz

Church and power — Questions to Dutch and Polish churches in the context of the War in Ukraine 126

**Богословські візії ревіталізації
повоєнної України**

сестра Ігнатія Гаврилик, Назарій Пришляк

Антропологічні основи екобогослов'я та місія Церкви в екологічному наверненні людини..... 143

Василь Генсьорський

Розділення та єднання у першому посланні святого апостола Павла до Коринфян 156

священник Михайло Лесів

Травматичні події війни в Україні — лабораторія стійкості Євангельського гуманізму для людства 167

диякон Андрій Мартинюк

Вчення про божественне воздаяння блаженного Августина 178

**Богословська освіта — важлива
складова місії Церкви**

Едуард Бердник

Від викриття до відкриття: викладання предметів про конфесійно інших в Українських семінаріях ПЦУ та УГКЦ..... 189

Віктор Жуковський

Цілісне богослов'я, як модель розвитку богословської освіти й науки в українському християнстві: від «Символу віри» до «Символу дії» 200

Олександра Гандзюк

Нові шляхи та специфіка реалізації розвитку богословської освіти та науки в Україні 213

священник Руслан Левочко

Роль та перспективи розвитку богословської освіти в процесі формування національної та громадянської самоідентичності українського суспільства 225

Роль інституту капеланства в контексті українських реалій

архімандрит Діонісій Васильєв

Роль капеланів у формуванні досвіду психологічної підтримки воїнів 240

Роман Ляшук

Гурток духовних основ, як форма роботи військового капелана..... 258

Богдана Патута

Теоретичний аналіз відмінностей поняття «втома від співчуття» та релевантних за значенням понять 267

Валентина Петрович

Становлення інституту військових капеланів в Україні IX–XVIII ст. 280

Надія Руско

Роль жіноцтва у місійній діяльності Церкви і суспільства під час воєнних викликів і суспільних конфліктів 290

священник Андрій Сусол

Церква — шлях відновлення національної ідентичності 295

Eirini Artemi

The medicine as a servant for wounded people of Ukraine.

The example of St. Lucas archbishop of Crimeas 303

SUMMARY 313

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 331

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ВІЙСЬКОВИХ КАПЕЛАНІВ В УКРАЇНІ ІХ–ХVІІІ СТ.

Валентина Петрович

У статті висвітлено процес становлення інституту військових капеланів в Україні в ІХ–ХVІІІ століттях. Доведено, що цей процес став результатом довготривалого процесу практичних кроків та теоретичного переосмислення ролі та значення функціонування капеланства у формуванні духовно-моральних якостей і задоволенні духовно-релігійних потреб військових. Визначено, що основними завданнями діяльності капеланів під час війни в Україні в різні історичні періоди є душпастирська опіка над військовослужбовцями, які постійно перебувають в екстремальних умовах, віддалені від близьких та рідних. Основними способами підтримки військовослужбовців є молитва та живе спілкування.

Ключові слова: капелан, душпастирська служба, військове капеланство, духовно-моральні якості, Церква.

Процес становлення інституту військових капеланів в Україні став результатом довготривалого процесу практичних кроків та теоретичного переосмислення їхньої ролі у формуванні духовно-моральних якостей і задоволенні духовно-релігійних потреб військовослужбовців. Кожен етап історичного становлення інституту військового капеланства характеризується специфікою виявлення ініціативи з боку Церкви та держави щодо запровадження капеланства.

С. Литвин і С. Соколюк, спираючись на численні дослідження, зокрема таких авторитетних українських істориків як

М. Брайчевський¹ та Н. Полонська-Василенко², вважають, що одними із перших, хто серед військових прийняв християнство, були дружинники Аскольда, під час першого походу на Візантію 860 року. Це й не дивно, оскільки першими християнами були київські князі — брати Аскольд і Дір³.

Починаючи з часів Київської держави, у війську князя були священники. У «Повісті минулих літ» та інших історичних джерелах знаходимо свідчення про те, що вони супроводжували дружинників й у військових походах. Великим князівським походам завжди передував молебень. Захищаючи рідну землю, українські воїни просили в Бога допомоги й захисту на полі битви.

У давньому Літописі під 1103 р. знаходимо слова, які стверджують, що перед битвою з половцями «князі й воїни молили Бога й обіти давали Богу і Пречистій Його Матері — одні кутею, другі милостинею для бідних, інші жертвами на монастирі»⁴. Під 1111 р. у Літописі зустрічаємо свідчення про те, що духовенство було у війську під час походу на половців 1111 р., коли князь Володимир Мономах «приставив попів своїх, щоб їхали наперед війська і співали тропарі та кондаки Чесного Хреста і Канон Святої Богородиці»⁵.

Діяльність руського капеланства демонструє ілюстративний матеріал, що міститься в Радзивілівському літописі, зокрема малюнок, який зображає молитву війська перед боєм, а також вигляд похідної церкви. Ці моменти є вагомими доказами присутності військового священника в житті руської дружини⁶.

1 Брайчевський М. Вибране : в 2 т. Т. 2 : Хозарія і Русь. Аскольд — цар Київський. К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. С. 578, 592.

2 Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. 3-е вид. К. : Либідь, 1995. С. 92.

3 Литвин С., Соколюк С. Похід київського князя Аскольда 860 року на Константинополь. Воєнна історія. 2012. № 1(61). С. 75.

4 Літопис руський. Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; Відп. ред. О. В. Мишанич. К. : Дніпро, 1989. 591 с.

5 Літопис руський. Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; Відп. ред. О. В. Мишанич. К. : Дніпро, 1989. 591 с.

6 Горбик С. Наші попередники: Служимо Богу і Україні. Київське православ'я : міжнародний науковий проект «Православного Духовного Центру апостола Івана Богослова».

Істориками особливо відзначається активна участь священників та ченців православних монастирів Київської держави в її обороні під час татарської навали в XIII ст., коли православні храми перетворювалися на останні твердині оборони від агресора. Свідченням цьому були трагічні події 1240 р. із руйнуванням Києва. Вони, на думку О. Комара, показали тісний зв'язок Церкви, держави і війська, адже останніми форпостами оборони від ординців ставали саме храми, зокрема Десятинна церква⁷.

1253 р. у місті Дорогочині (сучасна РП) відбулася коронація і помазання галицько-волинського князя Данила Романовича королівською короною. За тодішньою традицією, королівський титул міг надати лише Папа Римський. Князь Данило отримав корону із рук нунція Папи Інокентія IV — абата Опізо. Цим кроком він сподівався організувати хрестовий похід західних правителів для звільнення Русі з під монголо-татарського іґа. Важливим наслідком коронації стало б надбання рівних прав із іншими коронованими особами Європи. Проте цей політичний акт зазнав невдачі, а разом із ним наслідки укладання угоди, які сприяли б розвитку відносин Руської церкви із Римом, що неодмінно вплинуло б на розвиток руського військового капеланства⁸.

Новий етап в історії руського капеланства розпочався із часу входження українських земель до складу Великого князівства Литовського. Ймовірно, у битві руської знаті та литовських князів, які спільно звільняли землі від ординського іґа на р. Сині води 1362 р., у війську могли бути їхні особисті священники.

Свідченням участі православних архієреїв і священників у політично-військовому житті Великого князівства Литовського є московсько-литовська війна розпочата проти Московського князівства 1500 року. Під час облоги Смоленська 1502 р. московськими військами свою особисту хоробрість продемонстрував майбутній київський митрополит о. Йосип Солтан (на той

7 Комар О. Міфи і правда про Десятинну церкву. Історична правда. 02 березня 2011.

8 1253 — коронація князя Данила. Український Інститут національної пам'яті.

час єпископ Смоленський). Він не тільки особисто був на мурах міста, але й організував для оборони всіх священників та монахів околиць. За свої військові заслуги святитель був нагороджений трьома маєтками, які згодом подарував Супрасльському православному монастирю⁹. На нашу думку та К. Вергелеса, швидше за все о. Йосип особисто не брав участі у бойових діях, оскільки капеланам і священникам заборонено використовувати зброю. Тут йдеться про моральну підтримку та поради від отців церкви¹⁰.

Важливим етапом капеланського служіння був період союзу Великого князівства Литовського з королівством Польським. До цього періоду належить і знаменита перемога в битві під Оршею 1514 р., де польсько-литовсько-руське військо розбило війська московського князівства. Про вплив капеланського фактору під час цих подій В. Гуцул у своїй науковій розвідці подає опис державного, політичного, військового діяча Польського королівства, засновника міста Тернополя Яна Амора Тарнавського. Зокрема, йдеться про необхідність присутності у війську князя капелана. Ян Тарнавський «нагадує, що перемога є виключно справою Божої милості до статечних людей. Дисципліна потрібна для того, аби не гнівити Господа»¹¹. На продовження В. Гуцул зауважує, що для Яна Тарнавського «поняття справедлива війна», «Божа ласка» і воєнне щастя, надіслане Божим промислом, такі ж чіткі поняття, як професійний досвід, освіта або військова компетентність»¹². Дана інформація підтверджує

9 Горбик С. Наші попередники: Служимо Богу і Україні. Київське православ'я : міжнародний науковий проект «Православного Духовного Центру апостола Івана Богослова».

10 Вергелес К. М. Православ'я в умовах україно-російської війни в контексті української капеланської служби. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2023. № 1(21). С. 9.

11 Гуцул В. Іконографія харизми: Образ князя Константина Острозького (1460–1530) в документальній баталістиці першої третини XVI ст. *Острозька давнина*. 2014. Вип. 3. С. 12–13.

12 Гуцул В. Іконографія харизми: Образ князя Константина Острозького (1460–1530) в документальній баталістиці першої третини XVI ст. *Острозька давнина*. 2014. Вип. 3. С. 12–13.

факт існування, підтримки і забезпечення функціонування капеланського служіння у війську руських князів.

Варто зауважити, що у цій битві сили були нерівні. Як зазначає Л. Войтович, за приблизними підрахунками військо українців, литовців і поляків під командуванням славетного князя Костянтина Острозького — 15 тисяч, московська орда — 80 тисяч¹³. Будь-який військовий тогочасний аналітик дав би невтішний прогноз для армії Костянтина Острозького. Утім, полководець, щиро вірячи в Бога, вирушав у похід з молитвою. Мав у своєму війську духовних наставників, які молитвою святою благословили. Воїни пішли в бій, маючи хрести на прапорах і завдали московитам нищівної поразки. Тому часто на війні вирішальним є не сила зброї, а сила віри і сила молитви. А коли сила зброї поєднується з силою молитви і віри — це є запорукою того, що перемога буде.

Значний вплив на розвиток капеланства мали події Люблінської унії 1569 р., коли в результаті об'єднання Великого князівства Литовського та Польського королівства постало нове державне утворення — Річ Посполита. Українські землі вперше за кілька століть опинилися в складі однієї Корони. Берестейська унія 1596 р., ознаменувала появу нової греко-католицької церкви, тим самим поставила православних у скрутне становище. Єрусалим знаходився надто далеко і розраховувати на велику підтримку з його боку, була марною справою. Константинополь, захоплений владою турецького султана, взагалі не міг бути центром для підтримки православних вірян. Усе це призвело до поглиблення зв'язків з московським царством, що зрештою мало негативні наслідки. Проте захисники української православної Церкви на чолі з козацьким гетьманом Петром Конашевич-Сагайдачним, заручившись підтримкою Єрусалимського патріарха, у 1620 р. відновили православну ієрархію на українських землях. В. Шуляк зауважує, відродження православної ієрархії піднесло престиж Києва як православної духовної

13 Войтович Л. В. Військова діяльність князя Костянтина Івановича Острозького. *Військово-науковий вісник*. 2019. Вип. 32. С. 19–21.

столиці і він знову став колискою Православ'я в Україні. Події 1620 р. через 28 років надали величчя урочистому в'їздові Богдана Хмельницького у Київ¹⁴.

На виборному сеймі 1632 р. православна ієрархія домоглася визнання польським урядом. Головною особою в цій події з боку православних був Петро Могила, який згодом був обраний митрополитом Київським, Галицьким і Всієї Русі¹⁵. Отець Юрій Мицик, розглядаючи постать Петра Могилы, звертає увагу на те, що він «мав і військовий досвід — брав участь у Цецорській битві 1620 р. та в Хотинській битві 1621 р.»¹⁶.

Погоджуємося з думкою С. Горбика, що вищезазначені події зробили свій внесок у майбутнє історії України, українського війська та капеланства, адже священники православної церкви займуть державницький прокозацький табір у повстаннях першої половини XVII ст. й особливо у Національно-визвольній війні під проводом гетьмана Богдана-Зиновія Хмельницького. У цій війні, зокрема, простежуємо перші згадки про козацьке капеланське служіння¹⁷.

Факт зміцнення козацького стану до такого рівня, що зумів заявити про себе як про захисників православної віри, ілюстративно представлений у науковій розвідці А. Харлана. Зокрема, науковець демонструє малюнки-реконструкції козацьких церков, які у зібраному стані на колесах були підготовлені до походів. Це, у свою чергу, означало про матеріальну та духовну підтримку козацтва зі сторони Церкви, зокрема і на полі бою¹⁸.

У часи козацтва при куренях (яких в часи розквіту Запоріжжя було 38) і на Січі постійно перебували духівники, які супрово-

14 Шуляк В. Православне духовенство і українське козацтво. *Гетьманат*.

15 Токарська Ю. Акція православно-католицького замирення в 1623–1628 роках. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 37–47.

16 Мицик Ю. Святий Петро Могила. Харків : Бібколектор, 2015. 119 с.

17 Горбик С. Наші попередники: Служимо Богу і Україні. Київське православ'я : міжнародний науковий проект «Православного Духовного Центру апостола Івана Богослова».

18 Харлан А. В. До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівних особливостей храмів села Романково. *Січеславський альманах*. 2014. № 7. С. 87–88.

дчували козаків у сухопутних походах. Р. Коханчук зазначає, що всюди, де розташовувалася Січ, будувався храм на честь Покрови Пресвятої Богородиці, свято якої було днем Запорізького війська. Існувала система духовної опіки козаків, яку здійснювало не лише військове духовенство, але й монахи з «козацьких» монастирів — Межигірського, Самарського та інших¹⁹.

У дослідженнях, присвячених богословським та історико-церковним аспектам святості — агіологіях і творах, у яких описується життя святих — агіографіях, містить багато фактів благословення війська перед битвою і їх перемогу, молитви і духовні подвиги за успіхи в обороні вітчизни, освячення прапорів, прийняття хрещення військовими, їх сповідь і причастя, благочестиве сімейне життя після вінчання, вимоги козаків до підбору гарних церковних хористів і освічених священників з Межигірського монастиря, прийняття військовими чернецтва та священства тощо. У 1690 р. Варшавським сеймом було впроваджено військове священство з утриманням з королівської казни 36 капеланських ставок²⁰.

Козацькі ради проходили біля церкви і в присутності священника. Про це свідчать козацькі літописи: Літопис Самійла Величка, Літопис Самовидця, Літопис Григорія Грабянки та інші історичні документи, що стали джерельною базою та основою комплексу козацької історіографії.

В. Мойсеєнко, І. Шостка, Н. Тарченко звертають увагу, що козаки підкорялися духовній владі служителів віри. Але водночас і зі свого боку ставили до них певні вимоги. Передусім вимагали живого спілкування, щоб проповіді не читалися з папірця, і — українською мовою. Священнослужителям, особливо дияконам, слід було мати гарний голос та не зловживати спиртним. На Січі передбачалася щорічна ротація духовенства — щоб священнослужителі не завели тісних зв'язків зі старшиною та не

19 Коханчук Р. М. Душпастирська опіка військових. / Вид. 2-е розш. і доп. К., 2004. С. 177–189.

20 Поради військовим священникам — капеланам. Сайт Протоієрея Миколая Візера.

впливали на політичні рішення. Священнослужителі приймали присягу на вірність Кошу²¹.

У козацьку добу нашої історії бачимо активну участь військових духівників упродовж Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького 1648–1654 років. Зокрема, про діяльність душпастирів митрополит Іларіон Огієнко у своїй монографії «Українська Церква за Богдана Хмельницького 1647–1657» зазначав, що «багато тогочасних звісток свідчать, що православні священники працювали навіть у самому війську, — звичайно, тільки, як особи духовні»²². Я. Дзира на основі ґрунтовного аналізу козацького реєстру 1649 р. доводить факт участі у визвольній війні «багатьох представників національного духовенства кількох поколінь різних санів»²³. Ю. Тис-Крохмалюк наводить дані про всі «суспільні прошарки українського громадянства», що входили у склад українського війська — «запоріжці, реєстрові, селяни, міщани, шляхта й духовенство — напливали до військових частин або ставали на службу військовій справі»²⁴.

Д. Присяжний наводить приклад самовідданого служіння духовних осіб. Зокрема, митрополит Йосип Коринфський був капеланом при гетьмані Богданові Хмельницькому. Загинув у битві під Берестечком. Перед смертю архієрей встиг посповідати гетьмана та козацьку старшину, а також подарував Б. Хмельницькому меча, освяченого на Гробі Господньому в Єрусалимі²⁵. В. Михалевич вважає, що така позиція православ-

21 Мойсеєнко В. О., Шостка І. П., Тарченко Н. В. Становлення та роль душпастирства в історії українського війська. *Українські медичні вісті*. 2023. Т. 15. № 3–4 (96–97). С. 68.

22 Митрополит Іларіон Українська Церква за Богдана Хмельницького 1647–1657. Вінніпег : Українське наукове православне Богословське товариство, 1955. С. 18.

23 Дзира Я. Автопортрет Нації. *Літературна Україна*. 23 січня 1997. Ч. 3(4721). С. 7.

24 Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія. Мюнхен : Видання Братства кол. вояків І-ої Української Дивізії УНА, 1954. С. 19.

25 Присяжний Д. Зібрання в руках — з молитвою на устах. Київ : Ярославів Вал, 2019. С. 10.

них пастирів пояснюється їхнього глибокою спорідненістю з народом, уболіванням за долю рідної землі²⁶.

Слушною є досить об'єктивна оцінка ролі духівників у козацькому війську дана польським дослідником доби Хмельниччини К. Шайнохою: «... не можна описати тої користі для загальної мети, яку принесли в козацьке військо українські духівники, які за чергою з'являлись тут. Особливо стали відомими два ієромонахи, які були свідками битви при Жовтих Водах та Корсуні. Того часу всю Польщу охопили страх та загальний переполох. Річ Посполита опинилася відразу без короля, без війська, без провідників і воєвод перед лицем потужного ворога (тобто козаків). Усі думали, що вже настала загибель для держави... Сила слова козацького духовенства була великою, тому робила ворога безстрашним»²⁷.

У часи гетьманування Івана Мазепи відбувався подальший розвиток православного українського військового капеланства. У Центральному державному історичному архіві міста Києва зберігається в оцифрованому вигляді два листа гетьмана, у яких йдеться про судові розбірки Івана Мазепи з військовим капеланом Лаврентієм. Один лист від 25 листопада 1689 р. у справі з назвою «Лист гетьмана Івана Мазепи до архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря Феодосія Углицького з приводу відібрання військовим капеланом Лаврентієм млина, наданого ним раніше монастиреві»²⁸. Другий лист від 26 листопада 1689 р. у справі з назвою «Лист гетьмана Івана Мазепи до військового капелана Лаврентія, з вимогою дати пояснення з приводу відібрання млина, наданого ним раніше Чернігівському

26 Михалевич В. Духівництво у військових структурах: історичний досвід і сучасність. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні* : зб. наук. пр. 2012. С. 129.

27 Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych (1646–1648 pp.). *Biblioteka Warszawska*. T. 1–2. Lwów, 1865. 69 s.

28 Лист гетьмана Івана Мазепи до архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря Феодосія Углицького з приводу відібрання військовим капеланом Лаврентієм млина, наданого ним раніше монастиреві. ЦДІАК України, ф. 157, оп. 1, спр. 29, арк. 1–2.

Єлецькому монастиреві»²⁹. У вищезазначених архівних документах знаходимо підтвердження наявності в козацькому війську офіційної посади капелана з державним фінансуванням, його значущості та впливу на тогочасне державне й суспільно-релігійне життя.

В. Шуляк зазначає, що й за останніх часів свого існування (1734–1775 рр.) козаки також мали підтримку з боку православного духовенства, яке, навіть за умов реформування царською владою церковної системи і скасування посади Патріарха, «зберігало духовний контроль і тактичне керівництво над подіями в Україні»³⁰.

Насамкінець, на нашу думку, слушним буде навести твердження низки істориків, що дослідили під загальним керівництвом І. Крип'якевича «Історію українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.)», щодо створення та розвитку військового капеланства: «Уся історія державності України тісно пов'язана з утворенням і розвитком тих чи інших військових формацій, які забезпечували державний лад, захист та безпеку громадян як від зовнішніх агресорів, так і від внутрішніх дестабілізуючих факторів»³¹.

Отже, увесь історичний процес становлення та запровадження інституту військового капеланства в Україні характеризується специфікою виявлення ініціативи з боку Церкви та держави. Переосмислення активної, діяльної ролі капеланів сприяло формуванню, зміцненню та задоволенню релігійних потреб воїнів-захисників.

29 Лист гетьмана Івана Мазепи до військового капелана Лаврентія з вимогою дати пояснення з приводу відібрання млина, наданого ним раніше Чернігівському Єлецькому монастиреві. ЦДАК України, ф. 157, оп. 1, спр. 27, арк. 1.

30 Шуляк В. Православне духовенство і українське козацтво. *Гетьманат*.

31 Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Львів: Світ, 1992. 702 с.